բաթաթերթ, պատասխանում են, որ Կովկասի քաղաքական վարչության ղեկավարությունը նպատակահարմար չի գտնում թույլատրել իրեն վստահված երկրամասում հայերեն լեզվով պարբերական մամուլի զարգացումը[25]։

Ցարական պաշտոնյաները փորձում էին թշնամանք սերմանել կովկասյան ժողովուրդների միջև։ 1885 թ. փակվեցին Կովկասի հայկական դպրոցները։

1883 թ. նոյեմբերի 24-ին Ռուսաստանի հաղորդակցության մինիստրը կառավարությանը հայտնում էր իր այն ձեռնարկումների մասին, որոնք ուղղված էին հաղորդակցության բնագավառում աշխատող հայ պաշտոնյաներին հայաբնակ վայրերում ունեցած պաշտոններից ազատելուն և այլ շրջաններ տեղափոխելուն։ Այդ ուղղությամբ միջոցառումներ էին ձեռնարկվում նաև մյուս գերատեսչությունների գծով[26]։

Ցարական կառավարությունը թշնամական դիրք գրավեց նաև արևմտահայերի ազատագրման նկատմամբ։

1883 թ. մայիսի 17-ին Մոսկվա՝ Մելքոն Փանյանին գրած նամակում Բաֆֆին գանգատվում էր, որ «կառավարության տրամադրությունը Հայկական հարցի վերաբերմամբ այժմ ինչպես երևում է փոխվել է»[27]։ Իսկ «Կայծերին» երկրորդ հատորի հրատարակության առիթով Բաֆֆուն արդեն մեղադրում էին հեղափոխություն քարոզելու մեջ, թեպետ այն ուղղված էր ոչ թե Ռուսաստանի, այլ Թուրքիայի դեմ։ Գր. Արծրունին նույնպես դժգոհում էր, թե նախկինում գրաքննիչը՝ ինքը գալիս հորդորում էր խիստ հոդվածներ տպագրել Արևմտյան Հայաստանի վիճակի մասին, իսկ այժմ արգելում են գրել[28]։

Ահա այս իրադրության մեջ, ուժեղացող ռեակցիային դիմադիր բարձրանում ու ծավալվում էր արևմտահայ ազգային-ազատագրական շարժումը։

3. ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ–ՀԱՅՐԵՆԱՍԻՐԱԿԱՆ ԽՄԲԱԿՆԵՐՆ ՈՒ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Ռուս-թուրքական պատերազմից ու Բեռլինի կոնգրեսից հետո վերելք ապրող հայ ազատագրական շարժումը լայն թափ հաղորդեց Կ. Պոլսում և Թուրքիայի այլ քաղաքներում գործող և նորաստեղծ հայկական բարեգործական ընկերությունների աշխատանքներին։

1880 թ. հունիսի 1-ին Կ. Պոլսի Արարատյան, Դպրոցասիրաց-Արևելյան և Կիլիկյան հայկական բարեգործական ընկերությունները միավորվեցին «Միացյալ ընկերություն հայոց» անունով։

Կ. Պոլիս ժամանած նոր սերնդի լիբերալ ներկայացուցիչները՝ Մ. Չերազը Լոնդոնից, Մ. Փորթուգալյանը՝ Վանից և Գր. Նիկողոսյանը՝ Թիֆլիսից, այլ գործիչների հետ միասին մտորում էին արևմտահայության ազատագրման ծրագրերը։ Սակայն ազատագրական շարժման խթանող ուժը գավառն էր, որտեղ ծնունդ էր առնում և հուժկու թափ ստանում աշխատավոր զանգ-

---

25 Տե՛ս ՍՍՀՄ ԿՊՊԱ, ֆ. 776, ց. 12, գ. 49, 1883, թ. 8։

26 Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 229, գ. 1136 թ. 3—10։

27 Բաֆֆի, Երկերի ժողովածու, հ. 10, Երևան, 1964, էջ 572, 592

28 Տե՛ս «Գործ», № 3, մասն Բ, Բաքու, 1917, էջ 98։

վածների ըմբոստությունը։ Վանում, Կարինում և այլ վայրերում կազմակերպված խմբակներն իրենց գործունեությունը նպատակամղեցին դեպի հայ ժողովրդի ինքնապաշտպանության կազմակերպման, ապա զինված ապստամբությամբ թուրքական լծից ազատագրման դժվարին ուղին։

Ռուս-թուրքական պատերազմից հետո Արևմտյան Հայաստանում ստեղծված գաղտնի կազմակերպություններից էր 1878—1879 թթ. Վանում ձևավորված «Սև խաչը»։ 1881 թ. Կարինի «Պաշտպան Հայրենյաց» կազմակերպության ղեկավարներից մեկի՝ Ս. Կերեքցյանի այցելությունը Վան հնարավորություն է ստեղծում սերտ կապ հաստատել Արևմտյան Հայաստանի այդ երկու գաղտնի կազմակերպությունների միջև։

1882 թ. մայիսին, Ազգային սահմանադրության 22-րդ տարեդարձի օրը, Վարագում, տոնակատարությանը մասնակցելու նպատակով, գաղտնի կերպով զինվորական հագուստներ էին պատրաստվել հեծյալ ու հետիոտն այն հայ աշխարհազորայինների համար, որոնք պետք է ուղեկցեին երեք հաղթանոց թափորին և որոնք «ամենքն ալ զինվորական մարզանքներով վարժված էին իբր զինվորներ, ունենալով իրենց սպաները, ենթասպաներ ու տասնապետները»[29]։

Վանում գործում էր «Զինակիր» կոչվող մի խումբ, որն զբաղվում էր ազատագրական մարտերի ապագա աշխարհազորայինների զինավարժությամբ։ Կազմակերպված էր նաև «Քաղաքական ակումբ», որտեղ, ինչպես և Հայկազյան կենտրոնական վարժարանում, հայրենաշունչ դասախոսություններով հանդես էին գալիս Մկրտիչ Փորթուգալյանը, Տաճատ Պելլերյանը և ուրիշներ։ Իսկ «Հայրենասերների միությունը», որի տեսուչն էր Մարկոս Նաթանյանը, փաստորեն «Սև խաչի» լեգալ մի թևն էր։ «Սև խաչը» խստորեն պատժում էր՝ այն հայերին, որոնք թուրքերին, քրդերին կամ պարսիկներին զենք էին վաճառում։ «Սև խաչի» գործունեությունը շարունակվեց մինչև 80-ական թվականների կեսերը։ Այդ կազմակերպությունը հանդիսացավ Արմենական կազմակերպության միջուկը։

Վասպուրականում ազատագրական շարժման ոգին Մ. Խրիմյանից, Մ. Փորթուգալյանից և ռուսական փոխհյուպատոս Կ. Կամսարականից կազմված եռյակն էր։

Ռուսական բանակների հետ Կարին ժամանած Կոստանդին Կամսարականը, 1879 թ. արդեն որպես ռուսական փոխհյուպատոս, աշխատում էր Վանում։ Նրա հանձնարարությամբ ռուսերենից հայերեն թարգմանվեցին փոխատու ընկերության կանոնները, Վանում ձևավորվեց ստեղծելու նման ընկերություն, որի շնորհիվ, նրա համոզմամբ, հայ գյուղացին կազատվեր վաշխառուի ճանկերից[30]։ Նա միջամտում ու լուծում էր հայերի և թուրքական իշխանությունների միջև եղած վեճերը, պաշտպանության տակ առնում օգնության կարիք զգացող հայ կարոտյալներին։

Կամսարականի հայասիրական գործունեությունը աչքի զարնվեց և ցարական կառավարությունը 1884 թ. նրան տեղափոխեց Արևմտյան Հայաստանից։ 1885 թ. Բ. Դռան հրամանով Վանից արտաքսվեցին Մ. Խրիմյանն ու

---

29 Հ. Ճանկուլյան. Հիշատակներ հայկական հգնաժամեն, մասն Ա—Բ, Կ. Պոլիս, 1913, էջ 89։

30 Տե՛ս Ա. Թոխմախյան. Հայրենիքի պահանջները և հայ գյուղացին, Թիֆլիս, 1881, էջ 83։

Մ. Փորթուգալյանը։ Քիչ ուշ շարժման մեջ կարևոր դեր սկսեց խաղալ Մկրտիչ Ավետիսյանը (Թերլեմեզյան)։

Հիշյալ եղյակին հարած խմբավորումն ուներ հակառակորդների մի ամբողջ բանակ Վանի նախկին առաջնորդ Պողոս վարդապետ Մելիքյանի ղեկավարությամբ, որոնք իրենց հակառակորդների՝ ապողոսյանների կողմից պախարակվում էին որպես հայրենիքի դավաճաններ։ 1886 թ. հունիսին Վանի առաջնորդական ընտրությունների ժամանակ Թուրքական իշխանությունները փորձեցին սվիններով ուժով Պողոսին առաջնորդի աթոռին բազմեցնել, բայց ժողովրդական բողոքի ալիքն այնպիսի կերպարանք ստացավ, որ շուտով վերածվեց զինված ընդհարման։ Սակայն այն անողոքաբար ճնշվեց։ Վանի ժողովրդական հուզումների այդօրինակ թափը նույն 1886 թ. Պողոսին հորձանքով քշեց դեպի Լիմ անապատի մենաստանը, իսկ 1896 թ. սպանվեց ժողովրդական վրիժառուի գնդակով։

Շուտով ոստիկանությունն արգելեց «Քաղաքական ակումբի» գործունեությունը։ Շուկայի պատին փակցված հայտարարությունը, ուր նշված էր Փորթուգալյանի բանախոսության թեման՝ «ժամանակը հասել է, հայեր ի՞նչ ընենք» իր վրա հրավիրեց Վանի գլխավոր դատախազ Ռահֆ բեյի ուշադրությունը, և նա ակումբի գործունեությունն ու դասախոսությունները դադարեցնելու հրաման տվեց, իսկ Փորթուգալյանն իշխանությունների կողմից հարցաքննության ենթարկվեց որպես «զրգռիչ»։

«Սև խաչ» կազմակերպությունը փորձեց նախապատրաստել Դավաշի (Ռշտունիք) և շրջակա գյուղացիության ինքնապաշտպանությունը։ 1880 թ. վերջերին, 1881 թ. սկզբներին Վանի հայ երիտասարդությունը հանդես էր գալիս կառավարության դեմ ուղղված զինված ապստամբության բացահայտ կոչերով։ «Եթե Հայկական հարցը դրականորեն չլուծվի,— գրում էր այդ առթիվ Կ. Կամսարականը Կ. Պոլսի ռուսական դեսպանին,— ապա հայերի կողմից ապստամբական շարժումները Թուրքական կառավարության դեմ անխուսափելի են»[31]։

Այդ օրերին, հայ ազգաբնակչության հետ հաշվեհարդար տեսնելու նպատակով, Վանի Թուրքական իշխանությունները համալրում էին բերդի կայազորը, զինում բոլոր մահմեդականներին, բռնագրավում հայերի մոտ պահված զենքը։ Սրան ի պատասխան, և ի լրումն քաղաքի պատերին փակցված մարտական թռուցիկների, հայերը գաղտնի տարածում էին «Դիտող» ստորագրությամբ նամակներ, ուր դատապարտվում էին նահանգապետի ցուցումով կատարվող ապօրինությունները։

Աղատագրական շարժումն իր մեջ էր առել Վանը, Մուշը, Բիթլիսը և Արևմտյան Հայաստանի ու Թուրքիայի տարբեր շրջանների հայաշատ այլ քաղաքներ։ Բեռլինի կոնգրեսից հետո ազատագրական պայքարի իր գործունեությամբ Կ. Պոլսում, Երզնկայում ու Դերսիմում աչքի ընկավ Կարապետ Ղումբիկյանը։

Մշեցի Հակոբ սարկավագ Ղևոնդյանը (Տեր-Ղևոնդյան), 1879 թ. Կ. Պոլսում հրատարակած բանաստեղծությունների իր ժողովածուում, բուլգարների օրինակով զենքի դիմելու և անկախության նվաճման կոչ էր անում։ 1880 թ. Կ. Պոլսի պանդուխտների գլուխ անցած նա մի բողոքագիր ներկա-

31 ՌԱՔԱ, ֆ. Կոստանդնուպոլսի դեսպանություն, 1881, գ. 1567, թ. 21—22։

յացրեց սուլթանին, որի համար էլ բանտարկվեց։ Բանտից ազատվելով, անցավ Մուշ և ակտիվորեն մասնակցեց գաղտնի խմբակների աշխատանքներին։ 1883 թ. սկզբներին Հ. Ղևոնդյանի ձիու թամբը ստուգելիս ոստիկանները հայտնաբերեցին «խռովարար թղթեր» և նա նետվեց Մուշի բանտը։

Սասունցիների հետ համախմբվելու և միացյալ ուժերով ապստամբական շարժումներ սկսելու նպատակով 1878—1880 թթ. եռանդով գործում էր «Թռչնիկ Պեգասյանի» նախկին խմբագիր Գրիգորիս Ալեքսիձյանը։ Իսկ Մուշում ոգեորությունն այնտեղ էր հասել, որ Առաքելոց վանքի Միացյալ ընկերության Մուշի կենտրոնական վարժարանի սաները փողոցներում ու շուկայում շրջում էին՝ բարձրաձայն երգելով. «Կործանի Տաճկաստան, Կեցցե Հայաստան...» Դրա համար վարժարանի տեսուչ Մկրտիչ Սարբյանը նախ զգուշացվեց, ապա 1884 թ. որպես «խռովարար» ձերբակալվեց, իսկ 1887 թ. վերջերին կառավարական հրամանով վարժարանը փակվեց։

«Պաշտպան Հայրենյացի» առնչությամբ Կարինում կատարված ձերբակալությունների օրերին Բիթլիսի նահանգապետն իր գրասեղանի վրա անհայտ ձեռքով գրված հայերեն մի նամակ է գտնում, ուր պարմանաժամ էր տրված, շորս օրվա ընթացքում հեռանալ քաղաքից, այլապես գաղտնի ընկերության գործադիր խորհուրդը հայտնում էր, որ որոշում է ընդունել ապանել նրան։ Սարսափը համատարած էր և նահանգապետը շտապեց ճողոպրել Սղերդ։ Երզնկայում զինվորական խստագույն միջոցներ ձեռնարկվեցին շարժման ենթադրվող ելույթները վերացնելու և ապստամբությունը կանխելու համար։

1882 թ. տպագրած մի ոտանավորի պատճառով փակվեց «Մամուլը» և բանտ նետվեց նրա խմբագիր Գ. Այվազյանը, որին մեղադրում էին նաև «Պաշտպան Հայրենյացի» հետ կապեր ունենալու մեջ։ Հայ ժողովրդին «հինգհարյուրամյա քնից» արթնանալու կոչող այդ ոտանավորը ստորագրված էր կյուրինցի Մանուկ Զգոնյանի անունով, ուստի ձերբակալություններ սկսվեցին նաև Կյուրինում (Սեբաստիայի մոտ)։

Կարինի «Պաշտպան Հայրենյաց» կազմակերպությունը։ 80-ական թվականների սկզբների արևմտահայ ազատագրական շարժման պատմության մեջ կարևոր դեր խաղաց Կարինի «Պաշտպան Հայրենյաց» կազմակերպությունը։ Բեռլինի կոնգրեսին հաջորդած հուզումնալի մի շրջանում Կարինի երիտասարդության ջանքերով հիմնադրվեց «Բարձր հայոց ընկերությունը»։ Թուրքական իշխանությունները «բարձր» բառի մեջ ինչ-որ քաղաքական երանգ տեսնելով այն արգելեցին։ Սակայն 1881 թ. մայիսին, խաչատուր Կերեքցյանի ջանքերով հիմնադրվեց «Պաշտպան Հայրենյաց» գաղտնի կազմակերպությունը։ Հրապարակորեն «երկրագործական ընկերություն» անմեղ անունը կրող այս կազմակերպության ղեկավարությունն իրականացնում էր հինգ հոգուց կազմված խորհուրդը։ Հայ ժողովրդին ազգային-ազատագրական պայքարի հանելու հետամուտ այս կազմակերպության առաջնահերթ խնդիրը հայ ժողովրդի ինքնապաշտպանության կազմակերպումն էր, ապա և պայքարը ժողովրդի քաղաքական ազատագրության համար[32]։

«Պաշտպան Հայրենյացը» ուներ տասնապետության կազմակերպական

---

32 Տե՛ս Ռ. Փ. Հովհաննիսյան, Արևմտահայ ազգային-ազատագրական շարժումները և Կարինի «Պաշտպան Հայրենյաց» կազմակերպությունը, էջ 282—333։

սկզբունք։ Նրա տարբեր ջոկատներում ընդգրկված աշխարհազորայինները նախօրոք ոչ մի առնչություն չպետք է ունենային միմյանց հետ, չպետք է ճանաչեին ընկերության հիմնադիրներին ու ղեկավար գործիչներին։ Կազմակերպության անդամներից, առանց բացառության, երդում էին ընդունում, և այդ երդմնագրերը պահվում էին տասնապետների մոտ[33]։

Գործնական օգնություն ստանալու նպատակով Կերբեցյանը մեկնում է Թիֆլիս, ապա՝ Երևան։ Թիֆլիսում հանդիպումներ է ունենում արևելահայ մի շարք գործիչների հետ և համաձայնության գալիս, որ նրանցից մեկը, ապստամբության հարցը խոր և բազմակողմանի ուսումնասիրելու և կազմակերպության աշխատանքներն առավել գործնական դարձնելու նպատակով մեկնի Կարին։ Այդ առաքելությամբ 1882 թ. հուլիսին Կարին են ժամանում Բագրատ Նավասարդյանը և Արսեն Թոխմախյանը, ինչպես նաև Հարոն (Նիկողայոս Տեր-Հարությունյան)։ Կարինում Բ. Նավասարդյանն օգնում է «Պաշտպան Հայրենյացի» կազմակերպական ամրապնդմանը։

Միջոցներ են ձեռնարկվում Անդրկովկասից և այլ վայրերից զենք ձեռք բերելու։ Նախատեսվում էր զենքի հայթայթումը կազմակերպել հայ վաճառականների միջոցով։ Դրա համար կամավոր նվիրատվություններ էին կատարում կազմակերպության քիչ թե շատ ունևոր անդամները։ Տարբեր նպատակների անվան տակ անց էր կացվում հանգանակություն։ Կազմակերպությունն ուներ նաև զինագործական գաղտնի արհեստանոց՝ Ջալղարայի հեռավոր թաղամասում, Կարինի հայտնի զինագործ Ավետիս Վեմյանի ղեկավարությամբ, որը 1882 թ. կեսերին պատրաստվում էր որպես կազմակերպության ներկայացուցիչ մեկնել Զեյթուն և մնալ այնտեղ, Զեյթունում կենտրոնացված զինագործարան ստեղծելու մտադրությամբ։

«Պաշտպան Հայրենյացի» ղեկավարությունը տեղերում իրագործելու նպատակով որոշվում է Արևմտյան Հայաստանի քաղաքներում ստեղծել հեղափոխական խորհուրդներ։ Մշակված էր նաև կենտրոնների համար նշանաբանը ամիսը մեկ փոխելու կարգ։ Կազմակերպությունը պատրաստել և տարածել էր հեղափոխական թռուցիկներ։

Ձերբակալությունների ժամանակ Պալաս Տեր-Ղազարյանի մոտ գտնված անդամատոմսը ցույց է տալիս, որ կազմակերպությունը ունեցել է մեծ թվով համակրողներ։ Իսկ կոշկակար Հարությունի մոտ եղած տոմսը վկայում է նրա Հայկական աշխարհազորի ենթասպա լինելը[34]։

Կերբեցյանների տանը, ուր սկզբում տեղավորված էր «Պաշտպան Հայրենյացի» գաղտնի վիմագրատունը, տպագրվում է կազմակերպության 2400 անդամատոմս, որից 340-ը ուղարկվում է Վանի հեղափոխական խորհրդին։ Կազմակերպության գերագույն խորհուրդը ջանքեր գործադրեց կապեր հաստատել նաև քրդերի հետ։

1882 թ. նոյեմբերին «Պաշտպան Հայրենյացը» դիպվածով հայտնաբերվեց թուրքական իշխանությունների կողմից։ Սկսվեցին ձերբակալությունները։ Սակայն բանտարկվածների թիվը 76-ից չանցավ շնորհիվ կազմակեր-

33 Կազմակերպության անդամները ստանում էին անդամատոմսեր, որոնք «Պ. Հ.» («Պաշտպան Հայրենյաց») դրոշմով թերթիկներ էին։ Երդմնագրերի վրա նկարված էր խաչաձևված թուր և դաշույն ու գրված էր «Ազգային բարենպատակ ձեռնարկ»։

34 Տե՛ս ԹԱՔԱ, ֆ. Քաղարխիվ. 1881/1884 թթ., գ. 1625, թ. 113—119։ Ռ. Փ. Հովհաննիսյան. նշված աշխ., Հավելվածը։

պության տասնապետական կառուցվածքի։ Ձերբակալություններ սկսվեցին նաև Թուրքիայի հայաշատ այլ քաղաքներում։

Կազմակերպության հայտնաբերումից անմիջապես հետո թուրքական իշխանություններն իրարանցման մեջ ընկան, և կուսակալի տագնապալի ու միտումնավոր հեռագրերն ազդարարեցին ողջ Արևմտյան Հայաստանը հեղափոխական շարժման մեջ լինելու և առաջիկայում Ռուսաստանի օգնությամբ հայկական ապստամբություն սկսվելու մասին։ Երզնկայում տեղավորված թուրքական 4-րդ բանակը շարժվեց դեպի Կարին։ Քաղաքի ամրոցի հրանոթներն ուղղվեցին դեպի հայկական թաղամասերը։ Այնպիսի իրարանցում էր սկսվել, կարծես «ահեղ բանակ մը օսմանյան գահուն հաստատությանը սպառնար»[35]։ Բայց հետո, երբ պարզվեց, որ այդպիսի իրարանցման հարկ չկա, նրանք հանդարտվեցին, և, Կ. Պոլսից ստացված հրահանգների համաձայն, ձերբակալություններն ու հարցաքննություններն սկսեցին կատարել ավելի գաղտնի։

Ձերբակալվածներին բանտում ենթարկում էին ահավոր խոշտանգումների։ Բայց ոչինչ չէր վհատեցնում հայրենասերներին։ Այդ օրերին Կարինի հույները հանգանակությամբ մի գումար են հավաքում և իրենց առաջնորդի միջոցով հանձնում Մ. Օրմանյանին՝ ձերբակալվածների ընտանիքներին օգնելու նպատակով։ Դա հույն ազգաբնակչության համերաշխությունն էր իրենց հայ բարեկամներին։

1883 թ. ապրիլի 6-ին ավարտվեց մեղադրական եզրակացությունը։ Պետական մեղադրողը հայտարարեց, որ կազմակերպության անդամները ցանկացել են հեղափոխական ճանապարհով Թուրքիայից անջատել «Օսմանյան երկրների մի մասը, այսինքն Էրզրումը և շրջակայքը»[36]։ 1883 թ. ապրիլի 7-ին սկսվեց «Պաշտպան Հայրենյացի» 56 անդամների դատավարությունը, որն արևմտահայերի առաջին քաղաքական դատն էր Թուրքիայում։ Քառասուն հոգի դատապարտվեցին տարբեր ժամկետների (3—15 տարի) բանտարկության։ Որպես ղեկավարներ դատապարտվեցին Խաչատուր Կերեքցյանը՝ 15 տարվա, Կարապետ Նշկյանը (հեռակա կարգով)՝ 13 տարվա, Հակոբ Իշխալացյանն ու Հովհաննես Ասատուրյանը՝ 10-ական տարվա և Ալեքսանդր Էթալիկյանը՝ 7 տարվա բանտարգելության[37]։

«Պաշտպան Հայրենյացն» իր ճյուղերով տարածվել էր Արևմտյան Հայաստանում։ Նրա հենարանը քաղաքի արհեստավորական դասն էր և շրջակա գյուղացիությունը «...Գրեթե բոլորը կամ բոլորովին կարոտ են, կամ օրը աշխատող և օրը ուտող»,—գրում էր Օրմանյանը «Պաշտպան Հայրենյացի» բանտարկված անդամների մասին[38]։

1886 թ. սեպտեմբերին բանտից ազատված Խ. Կերեքցյանի ու Հ. Իշխալացյանի ջանքերով «Պաշտպան Հայրենյացը» որոշ աշխուժություն ապրեց,

---

35 ՀՍՍՀ կուլտուրայի մինիստրության Ե. Չարենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարանի արխիվ (ԳԱԹ), Թ. Ազատյանի ֆ., բաժին XII, վավ. 11507։

36 Նույն տեղում, վավ. 11508։ Տե՛ս նաև «Մասիս», 1883, № 3463—3464։

37 Չորս գործիչներ դատապարտվեցին 6, իսկ 31-ը՝ 5-ական տարվա ազատազրկման։ Միայն հետագայում պատժաչափի ժամկետները կրճատվեցին և 1884—1886 թթ. ընթացքում դատապարտյալները վերադարձան տուն։

38 ԳԱԹ, Թ. Ազատյանի ֆ., բաժին XII, վավ. 11512։ Տե՛ս նաև ՌԱՔԱ, ֆ. Քաղարխիվ, 1881/1884, գ. 1625, թ. 83—85։

որը հանգեցրեց 1890 թ. Կարինի տարաժամ զինված ելույթին։ Ընկերությունը ապրեց սոսկ կազմավորման շրջան և դադարեց գոյություն ունենալուց իր ձգտումների կենսագործման համար մղված պայքարի առաջին քայլերն անելիս։ Բայց նրա գործունեությունը նշանակալից երևույթ էր արևմտահայ ազգային-ազատագրական շարժումների մեջ։

* * *

Թիֆլիսում, Բաքվում, Երևանում, Ալեքսանդրապոլում, Շուշիում, Մոսկվայում, Պետերբուրգում, ինչպես նաև Եվրոպայի մի շարք քաղաքներում ստեղծված հայկական գաղտնի կազմակերպություններն ու խմբակները, չունենալով գործունեության միասնական ծրագիր, այս կամ այն կերպ նպաստում էին Արևմտյան Հայաստանում բորբոքված ազատագրական շարժումներին։ 80-ական թվականների սկզբներին սկսվեց արևելահայ գործիչների՝ «ազատության զինվորների» պարբերական անցումը «Երկիր»՝ Արևմտյան Հայաստան, ինչպես նաև կամավորական խմբերի ստեղծումը՝ արևմտահայերին զինված օգնություն ցույց տալու նպատակով։ Այդ շրջանում Պետերբուրգի հայ ուսանողներից շատերը թողեցին ուսումը, մեկնեցին Տուլա՝ զինագործություն սովորելու։ Իսկ ավելի ուշ անցան Թիֆլիս, ապա Պարսկաստան ու տեղակայվելով Մակուում, զբաղվում էին զենք հայթայթելու գործով։

1881—1882 թթ. Մոսկվայի հայ ուսանողության ջանքերով ձևավորվեց մի գաղտնի կազմակերպություն՝ «Հայրենասերների միություն» անունով։ Կազմակերպությունն իր խմորատիպ թերթի՝ «Ազատության ավետաբերի» էջերում ու հրապարակած մարտաշունչ թռուցիկներում, մի քանի տարի շարունակ, սոցիալական ու ազգային-ազատագրական պայքարի էր կոչում հայ ժողովրդին։

«Միության» ղեկավարները, հատկապես «Ազատության ավետաբերի» փաստական խմբագիր Ներսես Աբելյանը, կրում էին ռուս նարոդնիկների ազդեցությունը և հետապնդում օտար ու սեփական կեղեքիչներից հայ ժողովրդին ազատագրելու նպատակ։ Կազմակերպության աչքի ընկնող և հիմնադիր անդամներից էին նաև Դավիթ Ներսիսյանը, Թամար Ադամյանը, Միքայել Զալյանը, Աբգար Արտեմյանը, Սիմոն և Սրապիոն Տեր-Գրիգորյան եղբայրները և ուրիշներ։ «Հայրենասերների միության» գործունեությունը 1884 թ. արդեն խաթարվեց, բայց այն իր գոյությունը պահպանեց մինչև 1886 թ.։

«Միությունը» կապեր էր հաստատել նաև տակավին 1881—1882 թթ. ձևավորված ու Երևանում գործող «Հայասեր-ազգասեր» կազմակերպության հետ[39], «Հայասեր-ազգասերը» դատապարտում էր փոքրաթիվ ժողովուրդների նկատմամբ ցարիզմի վարած գաղութային քաղաքականությունը, աշխատավոր ժողովրդին հորդորում պաշտպանել իր իրավունքները։ Տարածում էր հայ թագավորների ու զորավարների, Անիի և Հին Հայաստանի այլ քաղաքների նկարները, ինչպես նաև «Մայր Հայաստան» («Հայաստանի ոգին») հանրահայտ նկարը։

---

39 Ժամանակակիցներն ըստ երևույթին այդ կազմակերպությունը կոչել են ինչպես «Հայասեր», այնպես էլ «Ազգասեր» անուններով, բայց այժմ պատմագրության մեջ շփոթության տեղիք չտալու համար (երբեմն կարծել են, թե սրանք երկու տարբեր կազմակերպություններ են եղել) ընդունված է կոչել «Հայասեր-ազգասեր»։

Կազմակերպության ակտիվ գործիչներից էին «Արաքս և Կուր գետերի գանգատը» բանաստեղծության հեղինակ Ռուբեն Ջալալյանը (Հասան-Ջալալյան), Երևանում հրատարակված առաջին հանդեսի՝ «Առողջապահական թերթի» (1881) հիմնադիր ու հրատարակիչ, բժիշկ Լևոն Տիգրանյանը, Վասիլ Եղիազարյանը, Հովհաննես Տեր-Ջաքարյանը, Երևանի հայկական իգական դպրոցի տեսուչ Գայանե Հովհաննիսյանը, «Պսակ» թերթի խմբագիր Վասակ Պապաջանյանը, Տրդատ Վարդանյանը, Թովմաս Մհերյանը և ուրիշներ։

Ընկերության անդամները նամակագրություն ունեին Բաֆֆու հետ, որն իր նամակներից մեկում Ռուբեն Ջալալյանին խնդրում էր օգնել Կ. Պոլսի «Արարատյան» ընկերության հանձնարարությամբ արևմտահայերի ազատագրման ծրագրերով Անդրկովկասում շրջող Շահնազարին[40]։

Կազմակերպությունը «Հրատարակչական ընկերության» անվան տակ, զբաղվում էր հանգանակությամբ և այլ միջոցներով նոր տիպի զենքի ձեռք բերմամբ ու այն, ինչպես նաև գումարի որոշ մասը, Արևմտյան Հայաստան առաքելու հարցով։ Ռ. Ջալալյանը և Լ. Տիգրանյանը, կապեր ստեղծելով արևմտահայ գործիչների հետ, Հայաստանի երկու հատվածներում միաժամանակյա ապստամբության հորդորներ էին ստանում նրանցից[41]։

1883 թ. մարտին «Հայասեր-ազգասեր» կազմակերպությունը բացահայտվեց և նրա ղեկավարները աքսորվեցին։ Երևանում կատարված խուզարկությունների ժամանակ Ռուբեն Ջալալյանի մոտ հայտնաբերվեցին Բաֆֆու՝ նրան հասցեագրված 1879 թ. օգոստոսի 16-ի նամակը և այլ գրություններ։ Սրանք պատճառ դարձան «Մշակի» խմբագրությունում և Գր. Արծրունու, ապա Բաֆֆու բնակարաններում կատարված խուզարկության, որի հետևանքով «Մշակը» ժամանակավորապես դադարեցվեց, իսկ Բաֆֆին ենթարկվեց տնային կալանքի։ Վասակ Պապաջանյանի մոտ կատարված խուզարկության ժամանակ գտնվեց «Հայրենասերների միության» հրատարակած կոչերից մեկը։ Երևանի գիմնազիայի աշակերտ, 20-ամյա Ավետիս Օհանջանյանի ձերբակալության ժամանակ հայտնաբերված նամակների հիման վրա խուզարկության ենթարկվեց հեռավոր Բոգորոդսկում հանգստացող Սրապիոն Տեր-Գրիգորյանի բնակարանը, և այնտեղ գտնված թուղթկների ու նամակների հետքերով հետաքննություններ սկսվեցին նաև Պետերբուրգի, Մոսկվայի ու Խարկովի հայ ուսանողության նկատմամբ։

«Հայասեր-ազգասերի» անդամների հետաքննության արդյունքները, եզրակացության հետ միասին, ուղարկվեցին բարձրագույն իշխանություններին, որտեղ դրանք որոշ ժամանակ մնացին անհետևանք։ Սակայն հայկական գպրոցների փակման նախօրյակին՝ 1885 թ. հունվարին, Երևանում ստացվեց ցարի հրամանը մեղադրվածներին քաղաքից արտաքսելու մասին։ Լ. Տիգրանյանը երեք տարով աքսորվեց Դորպատ, Ռ. Ջալալյանը, Հ. Մատակյանը, Հ. Տեր-Ջաքարյանը և Գ. Հովհաննիսյանը՝ Օդեսա, Թ. Մհերյանը՝ Կազան[42]։

Արևմտահայության ազատագրման հարցով եռանդուն էր զբաղվում Թիֆլիսում կազմակերպած Արծրունու խմբակը, որտեղ գործուն դեր ուներ Բաֆֆ-

---

40 Տե՛ս ՍՍՀՄ ԿԳԳԱ, ֆ. 1405, 1883—84 թթ., ց. 83—84, գ. 11224, թ. 1—279։ Խոսքը վերաբերում է Կ. Պոլսի «Դպրոցասիրաց-Արևելյան» ընկերության տեսչին Հ. Շահնազարին, որն այդ օրերին գտնվում էր Թիֆլիսում։

41 Տե՛ս ՀՍՍՀ ԿԳԳԱ, ֆ. 115, ց. 2, գ. 12, թ. 1—23։

42 Տե՛ս Թ. Խ. Հակոբյան, Երևանի պատմությունը (1879—1917 թթ.), էջ 219—220։

ֆին։ Այս խմբակը 80-ական թվականների սկզբներին համագործակցում էր ինչպես Մոսկվայի «Հայրենասերների միության» Երևանի «Հայասեր-ազգասերի» այնպես էլ Կ. Պոլսի և Արևմտյան Հայաստանի գաղտնի խմբակների հետ։ Պատահական չէ, որ Գր. Արծրունու գրական-հասարակական գործունեության 25-ամյակի առթիվ Վանից ուղարկված նվերի՝ խաչաձև սրերով ոսկյա վահանի վրա գրված էր. «Թուրքահայաստանի ազատագրման առաջնորդին»։

Թիֆլիսի խմբակում Արծրունու և Րաֆֆու հետ միասին գործում էին «Խենթում» անմահացած բժշկապետ, 1881 թ. Թիֆլիսում ստեղծված «Կովկասի հայոց բարեգործական ընկերության» նախաձեռնող ու հիմնադիր Բագրատ Նավասարդյանը, գեներալ Դմիտրի Տեր-Ասատուրյանը, հայ մեծանուն գրամատուրգ Գաբրիել Սունդուկյանը, Արսեն Թոխմախյանը, Ալեքսանդր Ստեփանյանը (Սև Սանդրոն), Աբրահամ Դաստակյանը և ուրիշներ։ Հատկապես «Կովկասի հայոց բարեգործական ընկերության» միջոցով խմբակն արագ ճյուղավորվում էր, որպես սկզբունք պահպանելով միմյանց չճանաչելու և գրագրությունը ծածկագիր այբուբենով կատարելու պայմանը[43]։

Խմբակի հիմնական նպատակը արևմտահայությանը Թուրքիայի լծից ազատագրելու խնդիրն էր, որին պետք է ակտիվորեն մասնակցեին իրենք՝ արևմտահայերը։ Ըստ որում կային տակտիկական տարաձայնություններ, հատկապես ապստամբության նախապատրաստման գործում արևմտահայերին օգնելիս նախապատվությունն Արևմտյան Հայաստանի այս կամ այն նահանգին տալու հարցում։ Գր. Արծրունին ու Րաֆֆին ավելի կապված էին Մուշի և Ալաշկերտի հետ։ «Պաշտպան հայրենյացի» հետ համագործակցում էին հատկապես Բ. Նավասարդյանը, գեներալ Դ. Տեր-Ասատուրյանը և Գ. Սունդուկյանը։ Վերջինս մի քանի տարի դրանից առաջ Բ. Նավասարդյանի ազդեցությամբ արդեն մտերմացել էր արևմտահայերի ազատագրման ջատագով անձանց հետ, իսկ ավելի ուշ դարձել Թիֆլիսի գաղտնի խմբակի եռանդուն մասնակիցը։ Այս մտայնությունն էլ մղեց նրան դեռ Բեռլինի վեհաժողովի օրերին Եվրոպայից գրել Թիֆլիս՝ կնոջը. «Ինձ թե կու սիրես, իմ քաղցր Սոնա ջան, ուխտ դի աստծո մոտ, որ քու երեխանց հիդ քու ասկի լեզուն խոսիս»[44]։ Իսկ կյանքի մայրամուտին, սրտում անթեղած հոշոտվող ժողովրդի անհուն վիշտը, իր կտակում նա գրում էր. «Մնաս բարով սիրելի ու պաշտելի ասկ. Աստուած վաթանից արժանի անէ»[45]։

Իրեն ամբողջությամբ հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարին էր նվիրել Թիֆլիսի խմբակի անդամ Արսեն Թոխմախյանը։ Հայրենաշունչ դեկլամացիաներով նա մերթ երևում էր Թիֆլիսի հասարակական սրահներում, մերթ որպես կազմակերպիչ շրջում Անդրկովկասի հայաշատ քաղաքներում, այցելում Վան, Կ. Պոլիս, Կարին։ Ավելի հաճախ Ա. Թոխմախյանը հայտնվում էր Մակուում, որը նա առաջարկում էր հանգանակությամբ հավաքած միջոցներով գնել Պարսկաստանից և դարձնել հայ ազատագրական շարժման կենտրոն։

1883 թ. օգոստոսին Ա. Թոխմախյանի հետ «Երկիր» էին անցել նաև Հայկ-Օննիկը (Հայկ Մելիք-Դադյան), Տիգրան Փիրումյանը, Սանդալը

---

43 Տե՛ս Ե. Գեղամյան. Հիշողություններ («Լումա», 1906, № 4)։

44 Գ. Սունդուկյան, Երկերի լիակատար ժողովածու, հ. 4, Երևան, 1961, էջ 348։

45 Գ. Սունդուկյան, Երկերի լիակատար ժողովածու, հ. 3, Երևան, 1952, էջ 494։

(Ալեքսանդր Պետրոսյան) և ուրիշներ։ 1880-ական թվականների սկզբներին, Վանից Պարսկաստան տանող ճանապարհին գտնվող ս. Բարդուղիմեոսի վանքի բակի մի անկյունում, Աղբակի սովալլուկ որբերին հավաքած ուսուցանում էր կովկասահայ մի երիտասարդ՝ Զաքի անունով, բայց ավելի հայտնի «Կարմրաշապիկ վարժապետ» անվամբ, շնորհիվ իր գարիբալդիականի կարմիր վերնաշապկի, որը միշտ կրում էր։ Դա «Երկիր» անցած առաջին «սերմնացաններից» էր, հետագայում ճանաչված գործիչ Բագրատ Թավաքալյանը։

Հայրենասիրական մղումները «Երկիր» տարան նաև Կարապետ Փիլիպոսյանին (Հարություն Ստեփանյան), որը կարճ ժամանակ Վանի վարժապետանոցում ուսուցչություն անելուց հետո, ծառայության անցավ ռուսական հյուպատոսարանում՝ Կ. Կամսարականի մոտ, որը նրան հնարավորություն էր տալիս ազատ երթևեկելու Վան—Կարին—Կ. Պոլիս, ինչպես նաև Ալաշկերտ—Երևան—Թիֆլիս երթուղիներով։

Արժրունու խմբակի գոյությունը դադարեց 1883—1884 թթ., երբ պարզվեց, որ ռուսական կառավարությունն այլևս չի ցանկանում, որ արևելահայերն զբաղվեն արևմտահայության հարցով։

Թիֆլիսում 1882—1883 թթ. ձևավորվեց ու մինչև 1886 թ. հարատևեց նաև մինչ այդ գործող նարոդնիկական ինտերնացիոնալ կազմակերպությունից անջատված հայ նարոդնիկական առաջին խմբակը, որի կազմում էին Մոսկվայից Թիֆլիս ժամանած Ներսես Աբելյանը, Աբրահամ Դաստակյանը, Դավիթ Ներսիսյանը, Թամար Աղամյանը, Քրիստափոր Միքայելյանը, Ալեքսանդր Պետրոսյանը (Սանդալ), Խաչատուր Մալումյանը, Գաբրիել Միրզոյանը, Գևորգ Ղարաջյանը, ապա նաև Սիմոն Զավարյանը, Գալուստ Տեր-Մկրտչյանը (Միաբան) և ուրիշներ։

1885 թ. փետրվարի 22-ին հրապարակված հայրենասիրական ցասկոտ թռուցիկում խմբակը մարտահրավեր էր նետում «իրեն հատուկ բռնակալությամբ» հայկական դպրոցները փակող ռուսական միապետությանը և կոչ էր անում ժողովրդին պայքարի դրոշ պարզել բռնապետներ Ալեքսանդր III-ի, նրա մինիստրների ու Կովկասի փոխարքայի դեմ[46]։ Խմբակը հրատարակում էր «Դրոշակ» խմբագտիպ լրագիրը և, արևմտահայերի ազատագրման տեսական հարցերի քննության հետ միասին, նյութական օգնություն կազմակերպում «Երկիր» մեկնողներին, աշխատելով տեսական կապեր պահպանել նրանց հետ։

Հայրենասիրական միություններ էին ստեղծվում Բուլղարիայի տարբեր քաղաքներում, ինչպես նաև Ռումինիայում, Ֆրանսիայում, Անգլիայում և այլուր։ 1882 թ. սեպտեմբերին Վառնայում կազմակերպված «Հայրենասիրաց ընկերությունը» 1883 թ. ընդունում է 93 կետից կազմված ընդարձակ մի կանոնադրություն[47]։ Այս ընկերությունը փորձում էր կապեր հաստատել ինչպես Թուրքիայում, այնպես էլ եվրոպական երկրներում գործող հայկական հայրենասիրական կազմակերպությունների հետ և ջանում նպաստել մեծ տերությունների կողմից 61-րդ հոդվածի կենսագործման համար ձեռնարկելիք միջոցառումների ապահովմանը։

46 Տե՛ս ՀՍՍՀ ԿՊԳԱ, ֆ. 114, ց. 2, գ. 53, թ. 3։ Նաև Գ. Ղարաջյան, Հայ անդրանիկ հեղափոխական խմբակը Անդրկովկասում, Թիֆլիս, 1927, էջ 50—55։

47 Տե՛ս «Կանոնադրություն Հայրենասիրաց ընկերության ի Վառնա», Կ. Պոլիս, 1889։

1885 թ. հոկտեմբերին Բուլղարիայում գործող հայոց հայրենասերների միությունը, որն իրեն պաշտոնապես կոչում էր «Հայրենիքի իրավունքների պաշտպանության կոմիտե» և հաճախ հանդես էր գալիս Եվրոպայի բոլոր հայ հայրենասիրական կազմակերպությունների անունից, Վառնայի ռուսական փոխհյուպատոսին է հանձնում Ռուսաստանի արտաքին գործոց մինիստրին հասցեագրված մի դիմում, որի նամակները ուղարկվում են նաև մյուս մեծ տերությունների կառավարություններին, նրանց ուշադրությունը հրավիրելով բնաջնջման վտանգի առջև կանգնած արևմտահայության վրա[48]։ Այս ընկերությունն էր, որ Վառնայում հրատարակեց «Իրավունք» թերթը, որը երեք ամսվա կյանք ունեցավ միայն և որի էջերում հայ ժողովրդին պայքարի ու պատմական Հայաստանի տարածքում քաղաքական միավորման կոչ էր արվում[49]։ Բուլղարիայից հասնում էին նաև եվրոպական դիվանագիտության վրա հույս չդնելու, սեփական ուժերով, համաժողովրդական հեղափոխությամբ ազատագրվելու կոչեր[50]։

1885 թ. Վանից արտաքսված Մ. Փորթուգալյանն անցնում է Եվրոպա, հաստատվում Մարսելում ու ձեռնարկում «Արմենիա» թերթի հրատարակմանը։ Ապա հետևելով Գր. Արծրունուն և իր մյուս նախորդներին, նա բուլղարների օրինակով պայքարի է կոչում արևմտահայությանը։

Ավելի ուշ՝ 1889 թ. նոյեմբերից, Լոնդոնում ֆրանսերեն լեզվով սկսեց լույս տեսնել նաև թուրքական հետապնդումներից խույս տված Մինաս Չերազի «Հայաստանը» («Լ'Արմենի»), որի էջերում տպագրվում էին հայ ժողովրդի ինչպես խաղաղ առաջադիմության, այնպես էլ պայքարի կոչող հոդվածներ։

Վասպուրականում ամրապնդվում ու հզորանում էր Մ. Փորթուգալյանի և նրա թերթի հետ իր անունը կապած Արմենական կազմակերպությունը, որի գործուն ղեկավարությունն իր ձեռքն էր առել Փորթուգալյանի եռանդուն հետևորդներից մեկը՝ Մկրտիչ Ավետիսյանը (Թերլեմեզյան)։

Արմենական կազմակերպության ծավալած գործունեությունը, հատկապես արևմտահայերի ինքնապաշտպանության կազմակերպման ուղղությամբ նրա ձեռնարկած գործուն միջոցառումները, լայն արձագանք գտան արևմտահայության մեջ։ Այդ կազմակերպությունը, չնայած իր գործունեության երբեմն շատ հեռուն ձգվող շառավիղներին, որոշ իմաստով պարփակված էր ու կրում էր տեղային բնույթ։

Արմենականները հայտարարում էին, որ իրենք, արտահայտում են ոչ միայն Վասպուրականի հայ ազգաբնակչության, այլ ամբողջ արևմտահայության համընդհանուր շահերը՝ թուրք և քուրդ հարստահարիչների դեմ ինքնապաշտպանության կազմակերպման, ապա և օսմանյան դարավոր լծից հայ ժողովրդի վերջնական ազատագրման մտայնությունը։

* * *

1880-ական թվականների երկրորդ կեսին հայ ազատագրական շարժումն արգասավորվեց նաև հայդուկային պայքարի հախուռն թափով։ Տա-

---

48 *Տե՛ս* «Геноцид армян в Османской империи», Сборник материалов, Ереван, 1966, стр. 10—13.

49 *Տե՛ս С. В. Овнанян,* Армяно-болгарские исторические связи, Ереван, 1968, стр. 217—220.

50 *Տե՛ս Հ. Ճանկուլյան, Հիշատակներ հայկական ճգնաժամեն, մաս Ա—Բ, էջ 133—134։*

կավին 1884 թ. բանտից ազատված Հակոբ Սարկավագը նորից երևաց Խնուսում, ապա Կարինում՝ բորբոքվող ազատագրական շարժումների առաջավոր դիրքերում։ Վեց տարի շարունակ, որպես ճանաչված հայդուկ և ազատագրական շարժման գործիչ, նա շելխի կամ վանականի տարազով շրջում էր տեղից-տեղ, փոխադրում էր զենք, զբաղվում հայ-քրդական դաշինքի իրագործման, ինչպես նաև Կարինում ազատագրական նոր, գաղտնի կազմակերպություն ստեղծելու գործով։

1886—1889 թթ. Վանում հայրենասեր երիտասարդության գլուխ էր կանգնած՝ հետագայում հայ նշանավոր նկարիչ Փանոս Թերլեմեզյանը։ 1889 թ. ստիպված հեռանալով Վանից, ուխտավորի տարազով նա անցնում է Մուշ և այստեղ մտերմանում ազատագրական շարժմանը հարած Ստեփան անունով մի երիտասարդի հետ։ Սրանք կապեր են հաստատում սասունցի Արաբոյի, Ռուսաստանից զենքի փոխադրությամբ զբաղվող Լևոնի և Մխո Շահենի (Սեֆերյան) հետ, որոնք արդեն ճանաչված Մարգար վարժապետի հետ մեկտեղ Տարոնի խանդավառ երիտասարդության ոգին էին դարձել[51]։ Սրանք, ինչպես նաև Հակոբ Սարկավագը, Հուսոն (սալմաստեցի Հարություն աղա) և ուրիշներ, ազգային-ազատագրական շարժման նոր շրջանի առաջին հայ ֆեդայիներն էին, որ հանդես եկան 1885 թ. սկսած։

80-ական թվականների վերջերին, 90-ականների սկզբներին Երզնկայում ու Սեբաստիայում գործում էր Հովհաննես Մինասյանի (Մինաս օղլու) հայդուկային խումբը, որի գործունեության շառավիղները հասնում էին մինչև Սամսոն ու Տրապիզոն։

Հայդուկային-ֆեդայական շարժումը, ազգային-ազատագրական պայքարի թեպետ հատվածական, բայց ըմբոստ ու արդարացի մի ձև էր, իր դասակարգային բնույթով հակաֆեոդալական, դյուղացիական-դեմոկրատական շարժում։ Սկզբնապես դրսևորվելով որպես տեղական հարստահարիչների դեմ ժողովրդի ինքնապաշտպանության համար զենքի դիմած փոքրաթիվ խմբերի պարտիզանական պայքար, այն ուղղվեց այդ կեղեքիչներին հովանավորող պետական պաշտոնեության ու կառավարության դեմ, ապա դարձավ օսմանյան բռնատիրությունը թոթափելու ձգտող հայ ազատամարտի տարերային ու հախուռն պայքարի կրողը։

Անշուշտ ոչ այնքան հայդուկային ռազմավարությունը, որքան հայ իրականության մեջ նրանց ծնունդն էր ողջունում այդ շարժումների անդրանիկ պատգամախոսը՝ Բաֆֆին, երբ ոգևորված մատնացույց էր անում հեղափոխական հայդուկին, որպես բռնակալական լծի տակ ճնշված ու հարստահարված, մարդկային բոլոր իրավունքները կորցրած ժողովրդի բողոք, որպես ստրուկի ըմբոստացում իշխող բարբարոսության դեմ[52]։

Թուրքական իշխանությունները շարունակում էին իրենց բռնությունները, կենտրոնական ու գավառական բանտերը լցնելով հազարավոր անմեղ մարդկանցով։ 1886 թ. Վանում բանտից ազատվեց Մկրտիչ Ավետիսյանը։ Սակայն մեկ տարի անց նա նորից ձերբակալվեց, այս անգամ Կ. Պոլսում, և աքսորի ճանապարհին փախավ Եվրոպա։ Նույն թվականի դեկտեմբերին Ալաշ-

---

51 Տե՛ս ՀՍՍՀ Պետական պատկերասրահի արխիվային բաժին, Փ. Թերլեմեզյանի ձեռագիր հուշերը։

52 Տե՛ս Բաֆֆի, Երկերի ժողովածու, հ. 9, Երևան, 1958, էջ 323—324 («Հայդուկներ»)։

կերտում ձերբակալվեց «Միացյալ ընկերության» տեսուչ Մկրտիչ Սարգսյանը, իսկ Մուշում՝ ընկերության անդամ և Վանի գավառական ժողովի ատենապետ Մարկոս Նաթանյանը։ Այդ օրերին Վանում խմբերով բանտ նետվեցին նաև բազմաթիվ աշակերտներ։ 1887 թ. Հեքսարիից շղթայակապ Վան տարվեց Արսեն Թոխմախյանը։ Թաքցրած գենք գտնելու հույսով, թուրք ժանդարմները ներխուժեցին Վարագ և տակն ու վրա արեցին ողջ վանքը, ինչպես նաև Այլյուր գյուղի եկեղեցին։ «Արտոսր Հայաստանի» աշխատության համար աքսորվեց Պողոս Նաթանյանը։

Ձերբակալություններն ուժեղացան հատկապես 1889 թ., երբ Գոլոշյանն ու Ագրիպասյանը «Երկիր» անցնելու ճանապարհին ընդհարվեցին թուրքական ոստիկանության հետ, ինչպես նաև Տարոնի պատուհաս Մուսա բեյի կողմից Արգավանքի գյուղապետ Օհանին ողջակիզելու և հայ երիտասարդ գեղջկուհի Գյուլիզարին առևանգելու առթիվ ծագած ժողովրդական դժգոհությունները զսպելու համար։

Երբ մեծ տերությունների դեսպանությունների ճնշման տակ և եվրոպական հասարակական կարծիքին տեղի տալով 1889 թ. Բ. Դուռը Կ. Պոլիս կանչեց հիշյալ Մուսա բեյին՝ նրա կատարած հրեշավոր հանցագործությունների մասին հաշիվ պահանջելու, փորձված ավազակը պատասխանեց, որ նա համարձակվեն իրեն պատժել, ինքը կհրապարակի իշխանության ներկայացուցիչներից ստացած այն նամակները, որոնցով իրեն մղում էին եղեռնագործության[53]։ Նույն թվականին Կ. Պոլսում խաղացվեց Բ. Դռան կողմից հրահանգված մի դատ, որը փաստորեն ավարտվեց Մուսա բեյի արդարացմամբ և դատական ծախսերը դրվեցին Մուշի կեղեքված ազգաբնակչության վրա։ Այդ դատավարությամբ Բ. Դուռը, անշուշտ, առաջին հերթին հետապնդում էր հայ-քրդական հարաբերությունների սրում։ Միայն միջազգային հասարակական կարծիքի ճնշման տակ սուլթանը ստիպված եղավ առժամանակ աքսոր ուղարկել Մուսա բեյին։

Տակավին 1883 թ. Լազարյան ճեմարանից հեռացավ և 1884 թ. «Երկիր» անցավ 17-ամյա Վարդան (Ալեքսանդր) Գոլոշյանը։ 1884—1885 թթ. նա Վանում կապեր հաստատեց տեղի հայրենասեր երիտասարդների հետ, այնտեղից անցավ Սալմաստ ու ստանձնեց ուսուցչի պաշտոն։

1886 թ. Վ. Գոլոշյանը նորից Վանում էր, ապա Մուշում, Սասունում, Շատախում, իսկ 1887 թ. Թիֆլիսում, որպես եռանդուն մասնակիցը ամենուր կազմակերպվող հայրենասիրական խմբակների։ Այդ շրջանում Թիֆլիսի երիտասարդ հայրենասերների հավաքների մասնակցում էր նաև 18-ամյա Հովհաննես Թումանյանը[54], 1888 թ. իր մտերիմներից մեկի՝ Ներսես Մարտիրոսյանի ու Երևանում իրենց միացած Բարսեղ Մելիք-Դրիգորյանի հետ միասին, Իգդիրի վրայով, որտեղ նրանց օգնեցին տեղի երիտասարդ ուսուցիչներ Ա. Ահարոնյանը և Հ. Խոջանեթյանը, Գոլոշյանը մեկնում է Մուշ, Վան, ապա անցնում Սալմաստ և Հաբթվանում նորից մի կարճ ժամանակ զբաղվում ուսուցչությամբ։

1889 թ. մայիսի 15-ին, Հակոբ Սարկավագի հայդուկային խմբին միանալու մտադրությամբ նա իր երկու ընկերների՝ Հովհաննես Ագրիպասյանի

---

53 Տե՛ս «Արձագանք», 1889, N 36։

54 Տե՛ս Արամ Ինճիկյան, Հովհաննես Թումանյան, Երևան, 1969, էջ 199—200։

և Կարապետ Գուլագազյանի հետ մեկտեղ Սալմաստից դուրս գալով նորից բռնում է Վանի ճանապարհը։

Աղբակն անցնելուց հետո, Ջուխ Գյադուկ կիրճում, որը Բաշկալեից (Հայդամակերտ) Վան տանող անցքն էր, Սպիտակ կոչված աղբյուրի մոտ եղյակը անակնկալի է բերվում Թերևս պատահականորեն այդ կողմերով անցնող թուրքական ոստիկանների մի ջոկատի կողմից և անհավասար մարտում, վիրավորելով երկու ոստիկանի, Գոլոշյանն ու Ագրիպասյանը քաջաբար կռվում ու ընկնում են, իսկ Գուլագազյանին հաջողվում է փախչել և խույս տալ հետապնդումից։ Ժողովրդի ազատագրման գաղափարին նվիրված հայրենասեր այս երիտասարդները հայ ազատամարտի ճանապարհին ընկած առաջին նահատակներից էին։

4. ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ԼԾԻ ՏԱԿ ՀԵԾՈՂ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴՆԵՐԻ ՀԱՄԱԳՈՐԾԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ԽՆԴԻՐԸ

Արևմտահայ ազգային-ազատագրական շարժման ուղիներում վաղուց էր ձևավորվել թուրքական լծի տակ հեծող մյուս ժողովուրդների հետ համերաշխվելու, հատկապես հայ-քուրդ-ասորական դաշնակցության գաղափարը։ Քուրդ ցեղապետերի սանձարձակ ասպատակությունները, որոնց մշտապես ենթակա էր արևմտահայությունը, թուրքական իշխանությունների հրահրմամբ հանախ ոչ միայն խաթարում էին հայ ազատագրական շարժումը, այլև վտանգ սպառնում հայ ժողովրդի ֆիզիկական գոյությանը։ Այս հանգամանքն էլ մեծապես նպաստեց հայ-քրդական դաշնակցության գաղափարի ստեղծմանը։

XIX դարի 70—80-ական թվականներին, որպես Օսմանյան կայսրության հարստահարվող ժողովուրդների, հատկապես հայ, քուրդ, ասորի և հույն ժողովուրդների միասնական պայքարի ջատագովներ հանդես եկան Բաֆֆին, Մ. Խրիմյանը, Գ. Սրվանձտյանցը, Ա. Թոխմախյանը, Ս. Տեկանցը և շատ ուրիշներ։

Բաֆֆին, որ իր պատմական աշխատություններում իսկ բարձրացնում էր ժամանակի հուզող հարցերը, հետևողականորեն շոշափում էր նաև հայ-ասորական դաշինքի խնդիրը, իսկ «Սամվելում» ուղղակի շեշտում՝ ասորիների հետ համերաշխվելու անհրաժեշտությունը։ Ասորիները «...օր մը չէ օր մը հայոց հետ կարող են միանալ զիրենք հարստահարող բռնավորաց դեմ»,— ասում էր Տեկանցի հերոսը և նույնիսկ իր ծրագիրն առաջարկում նրանց առաջնորդին[55]։

Վասպուրականում կենտրոնացված էր քրիստոնյա ասորիների 70—80-հազարանոց մի համայնք, որի անդամների մեծ մասը, առաջնորդից սկսած, մշտապես զինված էին։ Ասորիների առաջնորդը՝ մարշիմոնը, հասկանում էր քրդերի միջոցով քրիստոնյաներին հալածելու և ոչնչացնելու Բ. Դռան հետին նպատակը, ուստի ինքն էլ, հատկապես նրան ենթակա մելիքները, հայ-ասորական, ինչպես նաև հայ-քուրդ-ասորական դաշնակցության ջատագով էին, մանավանդ, որ ասորիներն ընդունում էին Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքի իրավասությունը՝ միջնորդի դեր կատարելու Բ. Դռան և իրենց միջև։

55 Տե՛ս Ս. Տեր-Սարգսենց (Տեկանց), Շահեն ի Սիպիր, էջ 150—153։